

MADANIY ELEMENTLARNI TARJIMA QILISH USULLARI

Dr. Bayram Bilir ¹

Annotatsiya:

Tarjima madaniyatlar o'rtasidagi aloqani davom ettirish, muloqotni mustahkamlash va farqlarni qabul qilishda muhim rol o'ynaydi. Xuddi shunday, matnlarning ajralmas qismi bo'lgan madaniy elementlarning tarjimasi turli madaniyatlarning bir-biriga ochilishi va o'zaro ta'siriga hissa qo'shadi. Shu nuqtai nazardan, madaniy elementlarni tarjima qilishda qo'llaniladigan usullar manba matnning ma'nosi va kontekstini saqlab qolgan holda maqsadli madaniyatga moslashishga qaratilgan. Tarjimonlar tavsifiy tarjima, mahalliyashtirish va moslashtirish kabi turli strategiyalardan foydalangan holda matnning aniqligi va tushunarligini ta'minlaydi. Ushbu ishda madaniy elementlarni tarjima qilishda qabul qilingan asosiy usullar muhokama qilinadi va turli tarjima strategiyalarining madaniyatlararo muloqotga ta'siri baholanadi.

Kalit so'zlar: Tarjima strategiyalari, madaniy elementlar, mahalliyashtirish, xorijiyashtirish.

Tarjimada "Madaniy o'zgarishlar va yangi yondashuvlar"

Tarjimashunoslik bo'yicha tadqiqotchi Syuzan Bassnett 1980-yildan keyingi tadqiqotlarida "madaniy burilish" tushunchasiga to'xtalib o'tdi. 1970-yillardan boshlab tarjimaga lingvistik va manbaga yo'naltirilgan yondashuvlarning cheklanishi maqsadli yondashuvlar bilan bartaraf etildi; Bu holat tarjima va madaniyat o'rtasidagi munosabatni yoritib, turlicha qarashlarning rivojlanishiga zamin yaratdi. Ushbu yondashuvlar orasida "ko'plik tizimi nazariyasi, tavsifiy tarjima tadqiqotlari va manipulyatsiya maktabi eng samarali hisoblanadi" (Hermans, 2004, b.13). Shunday qilib, tarjima faqat lingvistik jarayon bo'lishdan tashqariga chiqib, tillar va madaniyatlar o'rtasida ko'prik va muloqot vazifasini o'taydigan, shu bilan birga tillar va madaniyatlar boyligini saqlaydigan amaliyotga aylandi.

Madaniy elementlarning tarjimasi va qo'llaniladigan usullar

Madaniyat - bu jamiyatga xos turmush tarzi bilan bog'liq barcha elementlarning integratsiyasi. An'ana va urf-odatlar, kiyim-kechak va ifoda uslublari, e'tiqodlari, yeb-ichish odatlari va qadriyatlar tizimi har bir jamiyatga xos va o'ziga xos bo'lgan madaniyat tushunchasida mujassamlashgan. Nyumark madaniyatni "hayot tarzi" va "muayyan tilni ifoda vositasi sifatida ishlatadigan jamiyatga xos turmush tarzining ifodasi" deb ta'riflaydi (Newmark, 1988, b.94). Bu ta'rifi bilan u madaniyat va tilning o'zaro bog'liqligini, tilning madaniyatni aks ettirishini ham ta'kidlaydi. Darhaqiqat, ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan elementlarni boshqa tilga o'tkazish madaniyatlar va tillar o'rtasidagi farq tufayli turli xil qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Tarjima jarayonida ikki madaniyat o'rtasidagi bir xil yoki o'xshash ifoda shakllari, ta'sirlar va kontekstni to'liq qamrab olish va birma-bir ekvivalentlikni o'rnatish ko'pincha imkonsiz bo'lishi mumkin.

Nyumark 1988-yilda yozilgan "Tarjima darsligi" kitobida til, madaniyat va tarjima o'rtasidagi munosabatga to'xtalsa, u asosan matn tahlili, tarjima jarayoni va madaniyatga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, tarjimada qo'llaniladigan usullarni muhokama qilish orqali manba til va matn kontekstidagi til birliklariga to'xtalib, uning tushuntirishlarini misollar bilan tasdiqlaydi. Bu yondashuv uning ham lingvistik, ham manbaga yo'naltirilgan istiqbolga ega ekanligini ko'rsatadi. Nyumarkning fikricha, muvaffaqiyatli tarjimaning asosiy sharti manba matni va madaniyatini yaxshi tahlil qila bilishdir. Shu munosabat bilan tarjimada madaniyatga xos muammolar, odatda, manba madaniyati yoki tilini yetarlicha tushunmaslikdan kelib chiqadi. Madaniyat tarjima jarayonida asosiy nuqtaga aylanganda, "manba va maqsad tillar orasidagi madaniy tafovut yoki masofadan kelib chiqadigan tarjima muammolari" tez-tez uchrab turadi (Newmark, 1988, b.94).

Resursga yo'naltirilgan yondashuviga ko'ra, tadqiqotchi Nida ishidan ilhomlangan Nyumark madaniy elementlarni beshta elementga ajratadi:

1. Ekologiya: tepalik, tog', tekislik, hayvonot dunyosi va boshqalar.
2. Moddiy madaniyat (odam qo'li bilan yaratilgan narsalar): Ovqat va ichimlik, kiyim-kechak, turar joy va transport.
3. Ijtimoiy madaniyat: Ish hayoti va dam olish faoliyati.
4. An'analar, urf-odatlar, faoliyat, jarayonlar, tushunchalar: Siyosiy, diniy, badiiy va boshqalar.
5. Imo-ishoralar va odatlar.

¹ Dr. Bayram Bilir, PhD, Samarqand davlat chet tillar instituti

Biroq, 2010 yilda yozilgan Translation and Culture “Tarjima va madaniyat” nomli maqolasida u ushbu tasnifni qayta koʻrib chiqdi va uni oltita sarlavha ostida oʻzgartirdi:

1. Atrof-muhit elementlari: Geologik-geografik muhit.
2. Jamoat hayoti: Siyosat, huquq va boshqaruvni oʻz ichiga oladi.
3. Ijtimoiy hayot: iqtisodiyot, kasblar, ijtimoiy taʼminot, sogʻliqni saqlash va taʼlimni oʻz ichiga oladi.
4. Shaxsiy hayot: oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-roʻzgʻor buyumlarini oʻz ichiga oladi.
5. Anʼanalar, urf-odatlar va ijtimoiy tadbirlar: sekin qarsak chalish, stolga urib qarsak chalish kabi anʼanalar; kriket va futbol kabi ijtimoiy voqealar va ularga biriktirilgan barcha milliy idiomalar.
6. Shaxsiy qiziqishlar va ehtirosalar: Din, musiqa, sheʼriyat va ular bilan bogʻliq turli xil ijtimoiy tashkilotlar, cherkovlar, badiiy tashkilotlar va uyushmalar (Newmark, 2010, b.175).

Ushbu tasnifga qoʻshimcha ravishda Nyumark oʻz kitobida madaniy elementlarni tarjima qilishda qoʻllanilishi mumkin boʻlgan usullarni ham oʻz ichiga oladi. Bu usullarga koʻchirish, madaniy ekvivalentlardan foydalanish, neytrallashtirish, funksional ekvivalent, soʻzma-soʻz tarjima, qoldirib ketish, mahalliyashtirish, qoʻsh qatorlardan foydalanish, qabul qilingan standart tarjima, izohlar yoki izohlar yordamida tushuntirish/parafrazlash, qoʻshish, moslashtirish va qoʻshirnoq kabi identifikatorlardan foydalanish kiradi (Newmark, 1988, b.68-91).

Umuman olganda, tadqiqotchining manba matnini oʻrganish va madaniy elementlarni tasniflashga asoslangan bu yondashuvi tarjima jarayoniga maqsadli madaniyat va oʻquvchi nuqtai nazaridan yondashilgan Vermeer, Zoxar va Turi kabi tarjimashunos tadqiqotchilarning maqsadli yondashuvlaridan farq qilsa-da, manbaning ushbu matnini tahlil qilishdagi ahamiyati va taʼkidlashi jihatidan juda qimmatlidir. Shu nuqtai nazardan, Nyumarkning tasnifi tadqiqotda koʻrib chiqilgan manba matnidagi madaniy elementlarni aniqlash uchun ishlatiladi.

Tarjimada “Mahalliyashtirish” va “begonalashtirish” strategiyalari

Amerikalik tarjimashunos tadqiqotchi Venuti oʻzining “Tarjimonning koʻrinmasligi: tarjima tarixi” (1995) kitobida tarjimonning Amerika-Britaniya madaniyatida kuzatayotgan mavqei va tarjima oʻrtasidagi munosabatni “koʻrinerlik”/“koʻrinmaslik” tushunchalari bilan izohlaydi. Tarjimonning koʻrinmasligi keng tarqalgan holat boʻlsa-da, bu holatning asosini tarjimonlarning ravon va oʻqilishi mumkin boʻlgan maqsadli matnlarni yaratish boʻyicha tarjima strategiyalari va ularning tarjima matnlarga maqsadli madaniyatdagi qarashlari tashkil etgan koʻrinadi. Tarjimonlarning farqlarni hisobga olmaydigan va maqsadli oʻquvchilarning umidlariga mos keluvchi suyuq tarjima strategiyalari tarjima qilingan matnlarni maqsadli oʻquvchilar tomonidan oʻz madaniyatida ishlab chiqarilgan matnlar sifatida qabul qilinishiga olib keladigan “shaffoflik illyuziyasini” yaratadi (Venuti, 1995, b.1).

Qolaversa, kitob yoki tarjima haqidagi nutqlarda, masalan, tanqid va targʻibot maqolalarida tarjimon nomini tilga olmaslik tarjimonning koʻrinmasligini kuchaytiradi va shu bilan birga, “tarjima matni aslida tarjima emas, balki “asl” matndir” degan tasavvurni yuzaga keltiradi (oʻsha yerda). Shunday qilib, tarjimon ham, tarjima qilingan matn ham koʻrinmas holga keladi. Ushbu koʻrinmaslik ikkita asosiy tarjima strategiyasi bilan bogʻliq: “mahalliyashtirish” va “begonalashtirish”.

Mahalliyashtirish - bu tarjima qilingan matnning maqsadli til oʻquvchilari tomonidan oson qabul qilinishini taʼminlaydigan strategiya boʻlib, manba matnning begonaligini minimallashtiradi. Venuti bu tushunchani nemis faylasufi Fridrix Shleyermaxerning tarjima haqidagi fikrlariga mos ravishda tushuntiradi. Shleyermaxerning fikricha, “Yoki tarjimon yozuvchini imkon qadar qulay qoldirib, oʻquvchini oʻziga yaqinlashtiradi; yoki oʻquvchini yolgʻiz qoldirib, yozuvchini oʻziga yaqinlashtiradi” (Kurultay, 1985, b. 198). Muallifni oʻquvchiga yaqinlashtirishda manba matnning madaniy va lingvistik farqlarini kamaytirish orqali mahalliyashtirish strategiyasi qabul qilingani koʻrinadi.

Venuti bu holatni quyidagi soʻzlar bilan ifodalaydi: “Tarjimaning maqsadi boshqa bir madaniyatni bir xil, sezilarli, hatto odatiy holga keltirishdir; bu maqsad har doim xorijiy matnning toʻliq mahalliyashtirishga olib keladi” (Venuti, 1995, b.18). Tarjimonning mahalliyashtirish strategiyasini qabul qilishining turli sabablari boʻlishi mumkin. Masalan, “tarjimon oʻzi yashagan davrning siyosiy va madaniy voqeligiga koʻra mahalliyashtirishni tanlagan boʻlishi mumkin” (Venuti, 1998, b. 240–241). Bundan tashqari, maqsadli madaniyatda tarjima anʼanasini saqlab qolish, qarama-qarshilikdan qochish yoki bilmagan holda mahalliyashtirish strategiyasini qabul qilishni xohlash mumkin.

Ushbu strategiyaga muvofiq, tarjima jarayonida madaniy elementlarga murojaat qilishda, oʻtkazib yuborish, oʻtkazib yuborish, oʻzgartirish, qoʻshish, maqsadli madaniyatga moslashtirish va funktsional tarjima kabi turli xil tarjima amaliyotlaridan foydalanish mumkin.

Boshqa tomondan, begonalashtirish strategiyasi oʻquvchini muallifga yaqinlashtiradigan joy; Boshqacha qilib aytadigan boʻlsak, bu maqsad til oʻquvchilarining chet el matnidagi farqlarni toʻgʻridan-toʻgʻri duch keladigan, hayratda qoldiradigan, oʻylaydigan va shubha ostiga qoʻyadigan jarayonni anglatadi. Ushbu strategiyani qoʻllagan tarjimon madaniy elementlarni tarjima qilishda turli tarjima usullariga murojaat qilishi

mumkin, masalan, so'zma-so'z tarjima qilish, qo'shtirnoq yoki kursiv yordamida farqni ta'kidlash, so'zni o'z holicha tarjima qilish, izohlar qo'shish yo'li bilan tushuntirish yoki parafraza orqali tarjima qilish. Gurchaglar fikriga ko'ra, "Begonalashuvchi tarjima so'zma-so'z tarjimini o'z ichiga oladi, lekin ular bilan cheklanmaydi; u maqsadli madaniyat tomonidan istisno qilingan manba matnini tanlash va tarjima qilishdan maqsad tildagi marjinal shakllarni afzal ko'rishgacha bo'lgan turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin" (Gurchaglar, 2011, b.146).

Venuti, shuningdek, begonalashtirish strategiyasini maqsadli madaniyatda o'ziga xos "qarshilik" sifatida belgilaydi (Munday, 2001, b.145). Maqsadli o'quvchi uchun ravonligi pasaygan va notanish matnlar maqsadli madaniyatda tarjima me'yorlariga qarshi qarshilik nuqtasini yaratish orqali mavjud bo'lishi mumkin. Mahalliyashtirish strategiyasi tarjima qilingan matnlarni maqsadli madaniyat, iqtisodiyot va siyosat maqsadlariga xizmat qilishga yordam beradi va mavjud qadriyatlarni saqlashga hissa qo'shadi; Begonalashish strategiyasi odatlarni silkitadi va o'quvchini chet el madaniyatlari bilan to'qnashtirib, o'rnatilgan tarjima an'analarini sindiradi. Bundan tashqari, u tarjima uchun shaffof matnni idrok etishga qarshi chiqadi va tarjimonning ko'rinmasligini buzishni maqsad qiladi.

Asl matnning lingvistik va madaniy xususiyatlarini saqlab qolishni maqsad qilgan tarjimonlar tomonidan afzal ko'rilgan ushbu strategiya maqsadli o'quvchining turli madaniyatlar haqidagi bilimlarini yaxshilash imkoniyatiga ega. Sujarvantoning fikricha, "Bunday tarjima strategiyasi maqsadli matnga nafaqat manba matn ruhini his qilish imkonini beradi, balki o'quvchilarning dunyo bo'ylab turli madaniyatlar haqidagi bilimlarini oshirishi mumkin" (Sujarvanto, 2014, 32-bet). Begonalashtirish strategiyasi, shuningdek, madaniyatning boshqa madaniyatlarda namoyon bo'lishiga va turli madaniyatlarda ma'lum tushunchalarning tan olinishiga vositachilik qilishi mumkin.

Xulosa

Natijada tarjima jarayoni nafaqat tillararo ko'chirish, balki madaniy elementlarning saqlanishi, ko'chirilishi va rekonstruksiya qilinishi bilan shakllangan dinamik jarayondir. Tarjima strategiyalarini muhokama qilganda, tarjimashunos tadqiqotchilar madaniy farqlar va maqsadli o'quvchining umidlari tarjima jarayoniga qanday yo'naltirishini ta'kidlaydilar. Nyumarkning tarjima usullari va madaniy elementlarga oid tasniflari tarjima jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlashga hissa qo'shgan bo'lsa, Venutining mahalliyashtirish va xorijiyashtirish strategiyalari tarjimonning maqsadli madaniyat va o'quvchi bilan o'rnatgan munosabatlarini ochib beradi. Mahalliyashtirish strategiyasi tarjima qilingan matnni maqsadli madaniyatga moslashtirish orqali o'qish qobiliyatini oshirsa, xorijiyashtirish strategiyasi o'quvchini xorijiy elementlar bilan ongli ravishda solishtirish orqali tarjimonning ko'rinishini oshirishga qaratilgan. Ikkala strategiya ham tarjima jarayonida turli funksiyalarni bajarsa-da, ular tarjimonning matn, o'quvchi va madaniy kontekst bilan munosabati doirasida ongli tanlovni talab qiladi. Shunday ekan, madaniy unsurlar tarjimasiga nafaqat lingvistik, balki g'oyaviy-madaniy yondashish bilan ham yondashish, tarjima doirasini matn konteksti va tarjima maqsadiga qarab belgilab olish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Gurchaglar, Sehnaz (2011). *Cevirinin ABC'si*, Say Yayinlari, Istanbul.
- [2]. Hermans, T. (2004). *Translation in Systems. Descriptive and Systemic Approaches Explained*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- [3]. Kurultay, T. (1985). "Ceviri Yöntemi Uzerine Dushunceleriyle F. Schleiermacher". *Dun ve Bugun Ceviri 1*: 191-217. Istanbul: Bilim/Felsefe/Sanat Yayinlari.
- [4]. Munday, J. (2001). *Introducing Translation Studies*. London: Routledge.
- [5]. Newmark, P. (1988). *Textbook of Translation*. Oxford: Pergamon Press.
- [6]. Newmark, P. (2010). "Translation and Culture". *Meaning in Translation*. (Ed. Barbara Lewandowska-Tomaszczyk&Marcel Thelen). ss.171-182.
- [7]. Sujarwanto, I. (2014). *Foreignization Ideologies in the Translation of Indonesian Culture-Specific Items of Rambe's Mirah dari Banda into Pollard's Mirah of Banda*. Indonesia: Yogyakarta State University.
- [8]. Venuti, L. (1995). *Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York: Routledge.
- [9]. Venuti, L. (1998). "Strategies of Translation", *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. (Ed. Mona Baker). London and New York: Routledge. ss. 240-44.